

MIQUEL TARRADELL, EN EL CENTENARI DE JAUME VICENS VIVES: TARRADELL A LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

CARMEN ARANEGUI GASCÓ
Universitat de València

RESUM

L'època de Tarradell a la Universitat de València contribuí a fer que els estudis d'història de la facultat de Lletres adoptaren les tendències europees més actuals de la dècada de 1950.

El contacte de Tarradell amb arqueòlegs francesos al Marroc i el dinamisme que s'aconseguí a l'antic Laboratori d'Arqueologia, compartit amb el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació, produïren un ambient cultural que traspasà els murs acadèmics i creà noves expectatives per al País Valencià.

PARAULES CLAU

Miquel Tarradell, arqueologia, universitat, País Valencià.

Miquel Tarradell, on the centenary of Jaume Vicens Vives: Tarradell at Valencia University

ABSTRACT

The era of Tarradell at Valencia University contributed to History studies at the Humanities Faculty adopting the most up-to-date European trends of the decade 1950-60. Tarradell's contact with French archaeologists in Morocco and the dynamism achieved in the old Archaeology Laboratory, shared with the Prehistory Research Unit of the provincial government, produced a cultural atmosphere that broke through academic boundaries and created new expectations for the País Valencià.

KEYWORDS

Miquel Tarradell. Archaeology. University. País Valencià.

PREÀMBUL

Va ser per a mi un honor participar en les jornades d'homenatge a Jaume Vicens Vives de la Universitat de València (30 de novembre - 1 de desembre de 2010) parlant del professor Miquel Tarradell i Mateu (Barcelona 1920 - Barcelona 1995), i també ho és ara contribuir amb el text d'aquella conferència al record que Marta Prevosti dedica al professor que totes dues vam tenir la sort de conèixer.

Evocar la trajectòria professional d'un mestre que ja no es troba entre nosaltres és un exercici molt delicat. Que no supose cap lector que vull parlar en nom del doctor Tarradell o destacar amb certesa els aspectes més rellevants de la seua personalitat. El meu propòsit és *aprendre recordant*, com indicava Plató, i fer-ho tenint en compte el context en què van esdevenir les coses, que a molts els semblarà molt llunyà i a uns pocs no tant. Així és que faré memòria des de la meua capacitat i criteri i, sobretot, des d'un record que, sens dubte, m'és summament grat: sempre m'he fet la il·lusió d'haver assimilat alguna cosa de qui em va descobrir una determinada manera d'estar a la universitat.

Tarradell, com Vicens, havia viscut una altra vida universitària.

Miquel Tarradell i Mateu era deu anys més jove que Jaume Vicens Vives, de manera que amb prou feines degué coincidir amb aquest historiador durant els estudis universitaris, ja que Tarradell va estudiar a Barcelona els anys més durs del franquisme, quan molts professors havien estat expedientats o havien eixit cap a l'exili i quan Vicens exercia com a professor de secundària a Baeza. El coneixement de Vicens li degué arribar de fora de la universitat, segurament pel seu cercle intel·lectual, compromès en la defensa dels valors de la catalanitat, en la línia que va mostrar la revista *Ariel. Revista de les Arts* a partir de 1946, de la qual Tarradell va ser soci fundador i secretari a 25 anys.¹

1. Segons Glòria Bordons (Universitat de Barcelona): «Iniciada per Josep Palau i Fabre, juntament amb Josep Romeu, Miquel Tarradell, Joan Triadú i Frederic-Pau Verrié, *Ariel* fou una revista de durada més llarga. Se'n poden destacar tres etapes: entre maig de 1946 i abril de 1947, considerada per M. C. Ribé com a etapa de cohesió; entre juny de 1947 i juliol de 1948, època en què s'hi incorporen escriptors més joves com Alexandre Cirici, Joan Perucho i Jordi Sarsanedas; i, després d'un període d'interrupció (d'agost de 1948 a juny de 1950), sortiria encara durant una darrera etapa, fins l'any 1951, amb plomes encara més joves, com Albert Manent i Joaquim Molas».

Lluís Pericot (1899-1978) va ser, sens dubte, el personatge clau en la seua orientació cap a la prehistòria. Fou deixeble de Bosch i Gimpera (1871-1974), exiliat a Mèxic i després a París (Gracia, Fullola, Vilanova, 2002). Pericot va ser catedràtic de la Universitat de València entre 1927 i 1933, destinació des de la qual es va implicar en els projectes del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació, creat poc temps abans, i en les excavacions de la cova del Parpalló. Més tard va passar a Barcelona, on a partir de 1939 va saber mantenir el mateix objectiu que tenia el rector Bosch d'estar a l'avantguarda de la investigació de la seua època, objectiu que va compartir amb Vicens. També va saber transmetre a les generacions més joves l'exigència d'investigar seguint una metodologia crítica i moderna, i en això consisteix la seua sintonia amb Tarradell. Gairebé no el va poder tractar des de les aules de prehistòria, perquè, encara que Pericot va continuar a la universitat després de la guerra, la càtedra de Prehistòria de Bosch (la primera d'Espanya amb aquest nom) va ser coberta per Martín Almagro Basch (1911-1984), addicte al franquisme però considerat més flexible que Julio Martínez Santa-Olalla (1905-1972), a qui va desplaçar en el Comissariat Nacional d'Excavacions Arqueològiques. Els cursos d'Empúries (ciutat emblemàtica per als catalans d'ençà de la Renaixença) inaugurats per Almagro, als quals assistia també Pericot, com també altres excavacions, li van proporcionar ocasions per a mantenir diàlegs amb els més joves, lluny de la situació oficial. El magisteri del doctor Pericot, com el de Tarradell, va tenir la millor aula als treballs de camp.

Almagro i Santa-Olalla van estar implicats políticament en les interioritats de la Falange, on uns queien i altres s'alçaven segons favoritismes orquestrats pel dictador. Pel que fa als càrrecs que van exercir en l'arqueologia espanyola, Santa-Olalla va ser tingut per un conservador ferri i Almagro Basch per un «reformista», tots dos enquadrats en allò que se'n deia «el règim», com han analitzat Margarita Díaz-Andreu i Fernando Wulff (Díaz-Andreu, 2002; Wulff, Álvarez 2003), de manera que a Barcelona li va tocar la part menys dolenta de les possibles. Dit això, el que va passar a Barcelona en el 1939 va ser tan brutal com el que havia passat en altres universitats considerades republicanes, al capdavant de les quals hi havia la de València, incendiada el 12 de maig de 1932 i el rector de la qual, Juan Peset Aleixandre, va ser executat el 1941. Malgrat tot, a Barcelona, Almagro va aconseguir una mínima cohesió entre els deixebles de Bosch que Santa-Olalla no hauria pogut aconseguir.

Aquestes indicacions vénen a tomb perquè fins i tot aleshores hi havia una dualitat en la manera d'exercir la investigació i la docència universitàries que

es manifestava en dos estils: un d'autoritari, distant, i un altre de col·loquial, pròxim, com va ser, després, el del professor Tarradell. Per sota del país oficial hi havia altres països reals en què l'actitud de les persones era decisiva. Una actitud decididament catalana fou servir de pont entre un abans i un després: Pericot, Vicens Vives i Tarradell en van ser exponents.

Algunes de les persones lligades a l'escola historiogràfica catalana van ser les que van incorporar la proposta francesa de la revista *Annales* (1929) en els temps de Lucien Febvre i de Fernand Braudel (Pellistrandi, 2002). Això va suposar una ruptura respecte al model alemany, el més àmpliament reconegut fins aleshores entre els historiadors de la universitat espanyola. Alemanya havia estat fins a aquell moment la destinació formativa de molts professors per efecte de la Institución Libre de Enseñanza, introduïda a Espanya el 1876 per Giner de los Ríos (1839-1915), d'inspiració krausista. Hi van anar Bosch i Gimpera, també Santa-Olalla i Almagro, i tants altres, de la mateixa manera que Hübner, Schulten o Obermaier havien vingut a Espanya, on van ser molt ben rebuts. Tanmateix, la modernització de la investigació històrica, amb la introducció de la geografia, la literatura, l'economia, etc., com a fonts d'una història econòmica i social, va tenir a mitjan segle xx un indubtable segell francès que va fructificar a Catalunya i es va consolidar per obra de Vicens Vives després del IX Congrés Internacional de Ciències Històriques de París, l'any 1950, moment decisiu per al viratge més nítid de la investigació sobre la història a Espanya.

En aquells anys, Bosch es trobava a París i Tarradell també hi va passar algun temps.

TARRADELL AL MARROC (1947-1956)

Aquest llarg preàmbul ha de servir per a comprendre millor la figura de Tarradell i recordar una cosa que molts dels qui han glossat la seua vida professional obliden, però que, a parer meu, va ser fonamental: la seua estada al Marroc entre 1947 i 1956, just abans de venir a València (Aranegui, Tarradell-Font, 2001, p. 19-34; Aranegui, 2008, p. 121-133).

En aquells anys, el tema que més alterava els debats teòrics sobre la prehistòria europea era el paradigma de l'*africanisme* (Ayarzagüena 1995, p. 307-315). En breu (que no és fàcil), l'*africanisme* va ser, de bon començament, una

tesi construïda a la França il·lustrada del segle XVIII i acceptada pel pensament de la modernitat i pel Romanticisme, que afirmava que Espanya estava físicament i culturalment escindida de la vella Europa: era diferent, no participava de l'ideal de civilització europeu. Va ser una tesi amb trets més o menys carregats d'hispanofòbia avivats després de la derrota de les tropes napoleòniques a Espanya, però sustentada amb arguments pseudocientífics (Ramírez, López García 2002), com la climatologia meridional, la geologia, l'antropologia i les ciències naturals, que va generar, com a reacció pendular, un moviment hispanista en les lletres europees.

L'africanisme va tenir, d'altra banda, una versió fatalista, que es pot associar a la Generació del 98, segons la qual molts dels mals que afligien Espanya (la *Mater Dolorosa* d'Álvarez Junco), com la manca de racionalitat, la degeneració o l'individualisme exacerbats, eren imputables al llast de l'herència africana. I va tenir també, durant el primer franquisme, una versió nacionalista tronada en justificació de la intervenció espanyola al Marroc. Si es tractava de dues àrees geogràficament i ètnicament unides *ab origine*, calia recuperar la unitat nacional iberoberber, de la qual Franco va rebre suport.

Tot i així, en l'àmbit de la prehistòria s'entén per africanisme una tesi pròpia del difusionisme vuitcentista que donava protagonisme al Mediterrani africà com a ruta dels canvis culturals cap a Occident, com ara el Neolític o l'ús del coure. L'africanisme va substituir, doncs, l'orientalisme, si bé la nova hipòtesi va començar a ser discutida a mitjan anys quaranta en fòrums internacionals.

El doctor Pericot necessitava donar resposta científica a aquest dilema com a membre del Comitè dels Congressos Panafricans de Prehistòria perquè tant Bosch com ell mateix s'havien alineat manifestament amb l'africanisme. I, ja que la metodologia prehistòrica es basa en dades precises, Pericot va trobar en Tarradell la persona capaç de confrontar la documentació de l'àrea de Granada amb la del protectorat del Marroc, a fi de dilucidar la qüestió. Aquesta notable habilitat seua per a contemporitzar el va ajudar a aconseguir d'Almagro el nomenament de Tarradell no solament com a director del Museu de Tetuan, sinó també com a alt comissari per a les excavacions del protectorat. Pelayo Quintero i César Luis de Montalbán van quedar relegats dels càrrecs que hi ocupaven quan un jove català va arribar al Marroc per excavar les coves amb ceràmiques i estris prehistòrics que es convertirien en proves febaents a favor o en contra de l'africanisme.

Al Magrib hi havia un bon elenc d'arqueòlegs francesos imbuïts, generalment, de l'esperit assimilacionista que animava la França colonial (*nos ancêtres les gaulois!*) amatent, a partir de 1950, a equilibrar les excavacions a ciutats romanes amb investigacions prehistòriques, a favor de les poblacions autòctones (amazigues), prèviament ignorades en els seus projectes culturals. El Marroc era aleshores un país de ciutats més cosmopolites, més ben il·luminades i alimentades que les de l'Espanya dels quaranta: Tetuan, tot i no ser una gran capital, va ser per a Tarradell molt més liberal que la Granada que prèviament havia conegut. I al Marroc va poder freqüentar francesos d'alt nivell acadèmic que van ser decisius en la seua experiència professional. Entre ells hi hagué Lionel Balout (1907-1992), membre destacat dels Congressos Panafricans de Prehistòria i gran detractor de la teoria africanista després de les seues minucioses excavacions a Algèria i Tunis, on va ocupar llocs molt rellevants (Balout 1955); de manera que Tarradell, després de les excavacions de Gar Cahal, prop de Ceuta, i de Caf That el-Gar, prop de Tetuan (Tarradell, 1957, p. 101-112), va poder demostrar que els contextos del Neolític eren més recents a Àfrica que a la Península. Així, un paradigma que havia sustentat l'esquema interpretatiu de Bosch i de Pericot es va ensorrar. El Congrés de Tetuan celebrat en 1953 per iniciativa de Tarradell (*1 Congrés...*, 1954) va ser un gran esdeveniment en aquest sentit, per bé que Tarradell no va intervenir en els actes per parlar de l'africanisme, que va quedar a càrrec del mateix Balout enfrontat a Pericot.

Tanmateix, de les publicacions de Tarradell sobre el tema, especialment de la seua comunicació al congrés celebrat a Berlín en 1958 (Tarradell, 1961, p. 804-805), es dedueix que l'error comès abans de les seues excavacions era degut a l'aplicació de metodologies antiquades: s'havia construït una tesi amb dades mal processades. Potser va ser això el que va creure en un primer moment el futur professor d'arqueologia, aliè a una dimensió del problema que anava més enllà del funcionament intern de la mateixa disciplina. L'africanisme que entenien els prehistoriadors es va posar en qüestió no solament a partir de dades arqueològiques fidedignes sinó, sobretot, perquè el difusionisme s'estava esgotant a mesura que adquirien força noves dinàmiques socials i polítiques que exigien una altra representació de la realitat, afí a la proposta assimilacionista per a la colonització d'Àfrica. Al marge de la precisió cronològica dels descobriments arqueològics, s'imposava una visió dels canvis culturals no estrictament lligada a onades de pobles desplaçats d'un lloc a un altre, sinó a contactes més complexos generadors de civilització (Tarradell, 1965a, p. 19-34).

L'altra gran aportació dels anys marroquins de Tarradell va ser el concepte del *Círculo del Estrecho* aplicat a la colonització fenícia de l'Extrem Occident, que li va ocupar l'atenció fins ben entrats els anys seixanta (Tarradell, 1960a, p. 235-252; 1969, p. 21-232). En aquelles dècades (1950, 1960) Tarradell era l'arqueòleg espanyol que assistia a més congressos i publicava en més revistes de difusió internacional. Arran de les seues excavacions a la fundació fenícia de *Lixus* (Larraix) (Tarradell 1959), s'havia interessat per les conseqüències de la presència oriental a Occident, que havia debatut amb Pierre Cintas i amb André Jodin, arqueòlegs de Cartago i Mogador, respectivament. Però, sobretot, és probable que en el seu ambient planara ja la idea dels espais integrats, de la bidireccionalitat dels processos culturals, de la *longue-durée*, que assoliria el desenvolupament ple en la Méditerranée de Fernand Braudel. En el *Círculo del Estrecho* s'imposa una singularitat geogràfica i econòmica que trenca la jerarquia nord-sud tradicional, de manera que, tot i ser un model difusionista, en la mesura que es desencadena a partir de la colonització fenícia, descarta qualsevol explicació basada en la genètica i atorga un paper fonamental al marc geogràfic que, representat de manera circular, dota d'especificitat una àrea de colonització cultural i la diferencia d'altres àrees. La publicació del *Marruecos púnico* en la sèrie de manuals de la Universitat de Rabat (1960b) va inaugurar l'aportació més brillant de Tarradell a l'arqueologia, que van ser les seues síntesis. En el context del Marroc va ser una obra inesperada i sorprenent, perquè cap autor estranger no havia posat un interès semblant en una cultura que, pel fet de tenir contactes amb Orient, com l'islam, era reconeguda com a pròxima pels marroquins, contràriament al que s'esdevenia amb la civilització romana, entesa allí com a colonialista.

TARRADELL A VALÈNCIA (1957-1970)

Amb aquest baluard va aparèixer Tarradell a la facultat de Filosofia i Lletres de València, a la docència de la qual es va incorporar plenament quan es va reprendre la normalitat acadèmica després de la riuada de l'octubre de 1957 (que va deixar negat l'edifici de la Nau, seu aleshores de la facultat de Lletres). S'hi va presentar amb una modernitat sense pretensions, amb un afrancesament sense melindros i amb un to vital excel·lent. Ací va coincidir amb altres professors inconformistes disposats no sols a posar fi a una forma obsoleta

d'entendre la història i la geografia, sinó també a despertar la ciutat de València de la letargia cultural. Hi hagué alguna resistència interna a actualitzar els continguts de les assignatures, perquè hi havia professors acomodats en aquella facultat que van veure amb suspicàcia l'enèrgic desembarcament d'Ubieto, Dolç, Reglà, Jover i Tarradell, per no parlar de l'edició del manual d'*Historia de España* de Teide, que tant d'èxit va tenir entre estudiants i professionals. Perquè aquests professors, cada un a la seua manera, van intentar impartir una docència que tinguera nivell internacional, cosa que aleshores constituïa una alternativa política, i aquest nivell implicava una bibliografia anglesa i, sobretot, francesa que altres no dominaven.

En 1959 va arribar a aquesta facultat Julio Martínez Santa Olalla com a catedràtic d'etnologia i prehistòria, procedent d'una càtedra d'Art de la Universitat de Saragossa que va ocupar després d'haver estat professor a Madrid d'una matèria molt peculiar, anomenada història primitiva de l'home, que la universitat espanyola va crear per a Hugo Obermaier (1877-1946), capellà catòlic alemany que es va nacionalitzar espanyol i que, malgrat això, se'n va anar a Suïssa en acabar la guerra, perquè tenia por. Santa Olalla responia a una trajectòria diametralment oposada a la que havia seguit la resta del professorat de València i, molt concretament, a la de Tarradell perquè es manifestava fidel, a pesar de tota una sèrie d'incidències, a l'ideari racista de caire ari, reffermat pels ensenyaments que havia rebut del mateix Kossinna i nodrit per una continuada relació amb l'Alemanya nazi, fins al punt que va ser el guia de Himmler en el viatge que aquest va fer a Espanya en 1940. Tan significativa adhesió el va convertir en un personatge molest després de la Segona Guerra Mundial; per això va deixar d'impartir la història primitiva per a ensenyar art, encara que no es va desviar de les seues idees i va signar la denúncia de Carlos Alonso del Real contra Julián Marías que va donar lloc a l'empresonament del deixeble d'Ortega y Gasset. Santa Olalla, però, havia rebut classes de Bosch i havia tingut molt bona relació amb el valencià Julián San Valero (1913-1997), al qual va alliberar, gràcies a les seues influències a El Pardo, d'una condemna pel seu activisme polític en la FUE. Amb San Valero va treballar al Seminari d'Història de Madrid abans que tots dos es trobaren com a companys a València. En un moment en què operava la censura sobre les publicacions, es deia que Santa Olalla continuava rebent llibres d'Alemanya per valisa diplomàtica, privilegi que li donava una certa aurèola professoral. Era un home altisonant, capaç, que va decorar a càrrec seu el diminut seminari de l'edifici de la Nau

entapissant les parets de vellut blau cel i que impartia la classe acompanyat d'un jove que li guardava la cartera de pell de cocodril i que, segons deien, era el seu amant. Això va ser el que més va transcendir entre els estudiants i el que va determinar la recollida de signatures contra la seua falta de dedicació acadèmica, que van influir en el seu trasllat a Madrid en 1965.

Així doncs, la modernització de la facultat de València anterior al moviment estudiantil dels anys setanta no va estar exempta de les dificultats que imposava l'època. Una època que avui es veu farcida de contradiccions, però que va obrir una primera porta a l'exterior.

Tarradell, com a bon seguidor de l'escola de Bosch, tenia predilecció per la síntesi del coneixement científic i per a posar-lo a la disposició del gran públic. Estava persuadit de la responsabilitat de l'especialista en el fet que l'estat de la qüestió científic arribara als manuals escolars. I, com que ell tenia una ment clara i bones aptituds per a l'escriptura, va dedicar una part del seu temps a aquesta finalitat. En aquest sentit cal destacar la seua obra *El País Valenciano del neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis*, publicada als *Anales* de la Universitat de València en 1963, que és un dels seus treballs més importants, tant per revelar una problemàtica clau en aquells moments —com la periodització del Neolític i del bronze valencians— com per la metodologia amb què presenta les dades i la interpretació consegüent i, sobretot, per constituir un exemple de la manera com, per a un investigador, els fets han de ser interpel·lats, perquè no són el que semblen.

Un segon treball essencial dels anys valencians de Tarradell va ser la seua contribució al primer volum de *La història del País Valencià* d'Edicions 62 (1965), volum en què va col·laborar amb Manuel Sanchis Guarner, amb qui tornaria a col·laborar a *La ciutat de València*. Potser la universitat no ha reconegut encara què va suposar per als mitjans especialitzats la desmitificació de l'origen ibèric de *Valentia* amb la demostració de la seua fundació pels romans, que Tarradell va investigar tan bon punt va arribar a la càtedra, excavant a la plaça de la Reina, amb el beneplàcit de l'alcalde d'aleshores, Adolfo Rincón de Arellano. Fins i tot l'obra col·lectiva de 2010 sobre la ciutat, coordinada per Jorge Heramosilla, rica en dades suggeridores, es perd en detalls que no aborden el gran avenç que va suposar reconèixer que la romanitat de *Valentia* havia estat el primer pas cap a la normalització cultural de la seua història. Aquest tema va ser el que aparegué en el primer volum de la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, fundada per Tarradell en 1962 i activa fins

avui, tot i que amb el nom de *Saguntum*, que li va imposar Martín Almagro Gorbea en succeir Tarradell en la càtedra de València.

I, sens dubte, en l'ocasió que ens aplega mereix un esment especial el volum col·lectiu que amb el títol *Estudios de economía antigua de la península ibérica* va coordinar Tarradell per a l'editorial Vicens Vives, l'any 1968, que va establir les bases d'una orientació aleshores inèdita en els estudis espanyols sobre prehistòria i antiguitat.

La semblança de la vinculació de Tarradell amb l'escola catalana, a què també va pertànyer Vicens Vives, no s'esgota amb aquestes línies.

Resta evocar una cosa tan important com la contribució que va fer a la recuperació de la cultura pròpia, la seua amistat amb Joan Fuster, amb Vicent Andrés Estellés, el seu suport al Raimon dels primers temps... Mereixen un record afectuós Gabriela Martín Àvila, Enric Llobregat, Mila Gil-Macarell, M.ª Àngels Vall de Pla i Gerardo Pereira-Menaut, que van ser els seus primers doctors en la vida acadèmica.

I no és sobrer celebrar el seu bon humor a l'hora de descobrir l'espontaneïtat dels espectacles de revista típicament valencians, la frescor de les *varietés* i la sornegueria dels nostres sainets (*El virgo de Visanteta*, inspirat en Bernat i Baldoví, obra «no apta per a miops d'ànima, estrets de cervell i devots de la tristor») en aquells anys seixanta irrepetibles i esperançadors.

BIBLIOGRAFIA

I Congreso Arqueológico del Marruecos español, (1954). Tetuan.

ARANEGUI, Carmen (2008). «Tarradell y la historiografía de la arqueología del Norte de Marruecos». A: BELTRÁN, J.; HABIBI, M. (ed.). *Historiografía de la arqueología en el Norte de Marruecos durante el periodo del Protectorado y sus referentes en España*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía, p. 121-133.

ARANEGUI, Carmen; TARRADELL-FONT, Núria (2001). «Excavaciones de Miguel Tarradell». A: ARANEGUI, C. (ed.). *Lixus. Colonia fenicia y ciudad púnico-mauritana. Anotaciones sobre su ocupación medieval. Saguntum*, núm. extra 4, València, p. 19-34.

AYARZAGÜENA, Manuel (1995). «El paso del Estrecho en la prehistoria según los estudios del siglo XIX». A: RIPOLL, E.; LADERO, M. F. (ed.). *II Congreso*

- Internacional «El Estrecho de Gibraltar»*, I. Madrid: UNED, p. 307-315.
- BALOUT, Lionel (1955). *Préhistoire de l'Afrique du Nord. Essai de chronologie*. París: Arts et métiers graphiques.
- DÍAZ-ANDREU, Margarita (2002). *Historia de la Arqueología*. Madrid: Ediciones Clásicas.
- GRACIA, FRANCISCO; FULLOLA, Josep Maria; VILANOVA, Francesc (2002). *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- RAMÍREZ, Ángel; LÓPEZ GARCÍA, Bernabé (2002). *Antropología y antropólogos*, Barcelona: Bellaterra.
- PELLISTRANDI, Benoît (ed.) (2002). *La historiografía francesa del siglo xx y su acogida en España*. Madrid: Casa de Velázquez.
- TARRADELL, Miquel (1957). «Gar Cahal y su aportación al conocimiento de la Edad del Bronce en el extremo occidente del Mediterráneo». A: *IV Congreso Nacional de Arqueología*. Zaragoza, 1957, p. 101-112.
- (1959). *Lixus. Historia de la ciudad. Guía de las ruinas y de la sección de Lixus del Museo Arqueológico de Tetuán*. Tetuán: Instituto Muley El-Hasan – Cremades.
- (1960a). «Nuevos datos sobre la cerámica pre-romana de barniz rojo». *Hesperis-Tamuda*, 1, p. 235-252.
- (1960b). *Historia de Marruecos. Marruecos Púnico*. Tetuán: Universidad de Rabat.
- (1961). «La secuencia Neolítico-Bronce en el Norte de Marruecos». *ve Congrès des sciences pré et protohistoriques*. Berlín: p. 804-805.
- (1963). *El País Valenciano del neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis*. València: Anales de la Universidad de Valencia.
- (1965a). «El problema de las relaciones prehistóricas entre España y África. Nuevas perspectivas». *Archivos del Instituto de Estudios Africanos*, 75, p. 19-34.
- (1965b). *Història del País Valencià*, I. València: Ed. 62.
- (ed.) (1968). *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica*. Barcelona: Vicens-Vives.
- (1969). «El problema de Tartessos visto desde el lado meridional del estrecho de Gibraltar». *V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*. Barcelona, p. 221-232.
- WULFF, Fernando; ÁLVAREZ, Manuel (ed.) (2003). *Antigüedad y franquismo (1936-1975)*. Málaga: CEDMA.